

INFORMACIJA

JONO BALKEVIČIAUS
LEKSIKOGRAFINIAI DARBAI

2003 metų balandžio 20 d. Jonui Zemvaldui Balkevičiui būtų sukakę 80 metų. Be sintaksės ir kitų darbų¹, Balkevičius yra didžiai nusipelnęs kaip žodynininkas. Pirmasis leksikografinis darbas, prie kurio daug prisidėjo Balkevičius, buvo 1964 m. Apolonijos Bojatės ir Valterio Subatnieko parengtas ir išleistas „Lietuvių-latvių kalbų žodynas“ („Lietuviešu-latviešu vārdnīca“). Kaip puikus abiejų kalbų mokovas šį žodyną redagavo Balkevičius. Žodyno gale, be geografinių vardų sąrašo, kurį sudarė A. Grigelionis, pridėta ir Balkevičiaus parengta „Iša lietuvių valodas gramatika“ („Trumpa lietuvių kalbos gramatika“). Šis žodynas buvo trečiasis lietuvių-latvių kalbų žodynas. Pirmąjį 1872 m. parengė Andrejis Dyrikis (apie 10000 žodžių), bet jo rankraštis yra dingęs per II pasaulinį karą. 1929 m. išleistas Janio Ryterio „Lietuviškai-latviškai žodynas“ (apie 53000 žodžių). Mažiausiai iki 1964 metų buvo padarę lietuviai; minėtinas tik 1894 m. Tilžėje išleistas Mykolo Miežinio „Lietuviškai-latviškai-lenkiškai-rusiskai žodynas“ (apie 15000 žodžių).

Balkevičiaus redaguotame „Lietuvių-latvių kalbų žodyne“, be įprastų žodžių, frazeologinių žodžių junginių, vaizdingų pasakymų, yra nemaža to meto mokslo ir technikos

¹ Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė, Vilnius, 1963; Lietuvių kalbos predikatinų konstrukcijų sintaksė, Vilnius, 1998; Latvių kalba (konspektas savarankiškam mokymuisi), – Gimtasis žodis, 1–11, 1993.

terminų, plačiau vartojamų tarptautinių žodžių, yra čia ir socialistinės santvarkos leksikos: *komunistas – komūnists, komjaunuolis – komjaunietis, kolūkis – kolhozs, tarýbinis ūkis – sovhozs, pramkombinātas – rūpkombināts, statýti komunizmā – celt komūnismu, komsòrgas – komsorgs* etc. 1995 m. žodyne prie daugelio tokių žodžių jau yra pažyma *vest.* (istorizmas) arba *Krievijā* (Rusijoje) ir pan.

Šis žodynas iki 1995 m. buvo pagrindinis leksikografijos šaltinis visiems tiems, kurie mokėsi lietuvių kalbos, skaitė lietuvių kalba literatūrą, vertė į latvių kalbą lietuvių literatūrą. Kalbamasis žodynas buvo ir tebėra vienas iš šaltinių lyginamiesiems leksikologijos darbams, nes jame kaip ant delno matyti abiejų kalbų leksikos ir semantikos bendrybės ir skirtybės. Šiame žodyne taip pat išryškėjo Balkevičiaus kaip redaktoriaus stiprybė ir apsirikimai.

Ir be gilesnių tyrimų matyti, kad Balkevičiaus pastangomis į žodyną pateko daug lietuvių kalbos vaizdingosios leksikos – atskirų žodžių, žodžių junginių, frazeologizmų – tiek bendrų, tiek skirtingų abiejose kalbose. Antra vertus, į žodyną pateko ir mūsų dienų požiūriu ne visai sunormintų lietuviškų žodžių ir junginių. Galima paminėti kelis, pavyzdžiui, *pravesti kelią – izbūvēt ceļu, kelio pravedimas – ceļa izbūvēšana*. Skirsnyje *kēlias – ceļš* greta kitų junginių nėra *(nu)tiesti kelią, kelio (nu)tiesimas*. Tik prie veiksmazodžio *tiesti* antrosios reikšmės *ierīkot, būvēt* pateikiami junginiai *būvēt, ierīkot zemes ceļu. Pravesti kelią* – statybininkų žargonas, vertalas iš rusų *поставить допоя*. Tokių pavyzdžių galima pateikti ir dau-

giau, pvz.: *nuvandeninti* – atūdeņot, *nurie-
binti* – attaukot, *praeiti sale* – iziet zāli cauri,
praėjimo nėra(!) – šeit staigāt aizliegts, *nēra
pravažiavimo* – cauri braukt aizliegts etc. Gai-
la, kad tokių žodžių ir jų junginių yra patekę
ir į 1995 m. žodyną, kurio vienas iš autorių
buvo ir Balkevičius.

Balkevičiaus redaguotame žodyne esa-
ma ir ne visai korektiško kalbos dalių skirs-
tymo. Pavyzdžiui, *abū(du)*, *ābejetas*, *abejī*
skiriami skaitvardžių klasei, *visoks*, la. *da-
žāds* laikomi įvardžiais. Įvardžiu laikomas
ir *tūlas*. Tai, žinoma, nėra tik Balkevičiaus
bėda, o visų – ir latvių, ir lietuvių – leksikog-
rafų bėda, kuri tebespaudžia juos ir šiandien.

Antrasis leksikografinis darbas, kurį Bal-
kevičius parašė kartu su Jonu Kabelka, buvo
1977 m. išleistas „Latvių-lietuvių kalbų žo-
dynas“ (apie 42000 žodžių). Balkevičius pa-
rašė žodyno tekstą *a–k*, Kabelka – *i–ž* ir ge-
ografinius vardus. Tai pirmasis latvių-lietu-
vių kalbų žodynas lietuvių leksikografijoje.
Jis skiriamas tiems, kurie mokėdami lietu-
vių kalbą norėtų mokytis latvių kalbos, skai-
tyti šia kalba mokslo ir grožinės literatūros
knygas, periodinę spaudą, versti iš latvių kal-
bos į lietuvių kalbą. Į žodyną autoriai sten-
gėsi sudėti to meto bendrinės latvių kalbos
žodžių pagrindinį fondą, kartu plačiai varto-
jamus mokslo ir technikos terminus, taip pat
labiau paplitusius tarptautinius žodžius. Žo-
dyne nevengta ir kai kurių dialektizmų ir ar-
chaizmų, nes jų pasitaiko ne tik senesnėje,
bet ir naujesnėje literatūroje; be to, jie gali
būti įdomūs latvių ir lietuvių leksikos ryšių
aiškintojams. Tačiau žodyną sudaro latvių kal-
bos leksika ir dalis frazeologijos. Į šį žodyną
autoriai stengėsi įdėti kuo daugiau pavyz-
džių – laisvųjų ir frazeologinių žodžių jungi-
nių, patarlių, priežodžių, kurie aiškiai rodo
žodžių reikšmes, vartojimo ypatybes, žodžių
valdymo polinkius. Iliustruojamieji pavyz-
dziai, kurie pateikiami žodžio reikšmei pla-
čiau paaiškinti, leksinei apsupčiai ir sintak-
siniam ryšiams parodyti, eina po reikšmės
vertimo, pavyzdžiui, *akmens* – *akmuo*: *kapa*

akmens – antkapinis akmuo, *añtkapis*, *nieru*
akmens – inkstų akmuo, *akmens šķembas* –
akmeñs skevėldros, *áizenos*, *akmens laikmets*
– *akmeñs ámžius*, *akmeņu drupināmā mašina*
– *akménskaldē*, *akméntrupē*, *elles akmens* –
prāgaro akmuo, *sidābro nitrātas*, *pie dauzības*
akmens – *pažaidōs akmuo*, *kliuvināys*, *kā ak-
mens no sirds novēlās* – *lyg akmuo nuo širdiēs*
nusirīto, *akmens, kas rit, nesūno* – *ir akmuo*
gulēdamas āpželia, *ciets kā akmens* – *kietas*
kaip tūnagas, *mēms kā akmens* – *tīli it žuvīs*
vandenī.

Arba, pavyzdžiui, veiksmazodis *izplūst*.
1. *išteķēti*, *išbēgti*, *išsilīeti*: *gāze izplūdusi* – *dū-
jos nutekējo*, *tinte izplūdusi* – *rāšalas išķydo*,
tvaiks izplūda no katla – *garai išsīveržē iš kāti-
lo*; 2. *pasklīsti*: *skaņas izplūda pa visu telpu* –
vīsā pātalpā uzlējo garsai; 3. *prk. izplūst*
asarās – *paplūsti āšaromis*, *izplūst smieķļos* –
(imti) kvatōti; *izplūst slavinājumos* – *irīti kā*
gārbinti (girti) be saiko; 4. *izplūst miesās* – *iš-
siskleīsti ī šōnus*, *sustorēti*, *papilnēti*.

Žodyne sistemiškai pateikiami visi gali-
mi ir vartojami vieno žodžio šaknies arba
kamieno dariniai, dažnai apibrėžiama ir jų
vartojimo sfera. Kaip pavyzdį galima pateik-
ti darinius (dūrinius ir priesagų vedinius) iš
šaknies *būv-* ir kamieno *būvē-*: *būvakmeņi* –
statybīnis akmuo; *būvamatnieks* – *statybīnin-
kas* (baigęs proftechninę mokyklą), *būv-
baļķi* – *padarīnē (miško) mēdžiaga*, *rāstai*, *būv-
bedre* – *pamatū duobē*, *būvbrigāde* – *statýbos*
brigadā, *būvdarbi* – *statýbos ir montāvimo dar-
bai*, *būvdetaļa* – *surenkamōji detālē*, *būvgald-
nieks* – *stālius dailidē*, *būvgrunts* – *pāgrindas*,
būvgruži – *statýbīnis lāužas*, *būvindustrija* –
statýbos prāmonē, *būvinženieris* – *inžiniērius*
statýbīninkas (statýbos inžiniērius), *būvkanto-
ris* – *darbū vīkdytojo kontorā*, *būvklaušas* – *ist.*
statýbos prīevolē (baudžiavinē), *būvkluciši* –
surenkamēji kubiūkai, *būvkoki* – *padarīnē*
mīško mēdžiaga, *būvkonstrukcija* – *surenka-
mōji konstrukcija*, *būvķermenis* – *statināys*, *pā-
statas*, *būvlaukums* – *statýbos aikštēlē*, *būv-
niecība* – *statýba*, *būvobjekts* – *statýbos objēk-
tas*, *būvprojekts* – *tēchninē dokumentācija*,

statybos projektas, būvskalini – balānos, skālos, būvstrādnieks – statybos darbininīkas, būvtehnikis – statybos tēchnikas, būvuzņēmējs – rangōvas, būvvieta – statybos vietā, būvētājs – statytojas, gamintojas, būvētava – statyklā, gamyklā.

Pridėjus dar priešdėlinius galūnių ir priegasų vedinius, gaunama visa tos šaknies ir kamieno darinių sistema, pvz.: *apbūve – užstātymas* (pastatai), *apbūvēšana – užstātymas* (pastatais), *izbūve – statyba, statybos darbai, dzelzceļa izbūve – geležinkelio tiesimas, pārbūve – pērstatymas (pērstata), pārbūvēšana – pērstatymas, piebūve – priestatas, flīgelis, uzbūve – sādara, struktūrā, konstrukcija, sudējimas.*

Tai rodo, kad žodyno autoriams rūpėjo parodyti ne tik latvių kalbos derivacines išgales, bet ir leksikos sistemiškumą, latvių kalbos turtingumą.

Dabar šis žodynas jau yra per mažas (tik 42000 žodžių). Būtinai reikia pradėti rengti bent dvigubai didesnę latvių-lietuvių kalbų žodyną.

Pats didžiausias leksikografinis darbas, prie kurio parengimo daug prisidėjo Balkevičius, yra „Lietuvių-latvių kalbų žodynas“ (1995 m.). Tai kolektyvinis veikalas; *a* dalį parengė dr. Apolonija Bojatė, deja, nesulaukusi žodyno pasirodymo; *b–n* dalį – dr. Laimutė Balodė; *o–ž* – Valteris Subatniekas, geografinių vardų sąrašą parengė dr. Albertas Sarkanis. Kaip bendraautoris visą žodyną (*a–ž*) iš naujo peržiūrėjo ir papildė naujų žodžių ir aiškinamųjų pavyzdžių pirmojo leidimo redaktorius Jonas Balkevičius. Jis taip pat parašė ir „Trumpą lietuvių kalbos gramatiką“, kuri išspausdinta žodyno pabaigoje.

Rengiant „Lietuvių-latvių kalbų žodyno“ antrąjį leidimą remtasi daugeliu tuo metu pasirodžiusių lietuvių ir latvių leksikografijos darbų. Tai matyti iš nemažo leksikografinių leidinių sąrašo. Be stambiausių Lietuvoje ir Latvijoje išleistų žodynų, pasinaudota ir dvikalbiais, terminų, sinonimų ir frazeologijos žodynais, taip pat įvairių mokslo šakų leidiniais. Žodyną atnaujinti padėjo ir nacionali-

nių enciklopedijų naujieji leidimai. Jie suteikė informacijos apie gyvosios ir negyvosios gamtos reiškinius, apie žemės ūkio ir pramonės produktų, socialinės aplinkos ir kitus pavadinimus, kurie pastaraisiais dešimtmečiais nusistovėjo baltų kalbose.

Nors panaudojus naujus, turtingus leksikografijos šaltinius žodynas gerokai papildytas (pirmajame leidime buvo apie 50000 žodžių, o antrajame apie 60000 žodžių), vis dėlto antrojo leidimo pagrindu (žodžių pateikimo tvarka, žodyno sandara) liko pirmasis leidimas.

Į žodyną įtraukta daugiau žodžių, ypač terminų. Pavyzdžiui, tik negausi *c* dalis papildyta apie 30 naujų žodžių: *cha* interj. – *ha* (smejot), *chāki – haki* (nelok.), *chāmas – bezkauna, nekauna, cherubīnas – ķerubs, cholesterolīnas – biol. holesterins, chorālas – korālis, chrizoberīlas – min. hrizoberils, chūnta – hunta, chunveibīnas – hunveibins, celebrācija – celebrācija, celibātas – celibāts, celiðzija – bot. gaiļa sekste, celozija, celofānas – celofana, cepelīnas – cepelīns, ceratōnija – bot. ceratonija, cērberis – cerbers, cerebrālinis – cerebrāls, cēris – ķīm. ceris, cēzis – ķīm. cēzijs, cigārsukis – etn. cigārtinējs, cik / cika – interj. cip, cip (vistas, cāļus saucot), ciklamēnas – bot. ciklamena, ciklotrōnas – fiz. ciklotrons, cīngt – interj. tinkš, stinkš, cirkoramā – cirkoramā, ciròzē – ciroze, citogenētika – citogēnētika, cītrusas – citrussaug, citruss, cunāmis – cunami.*

Žodynas praturtėjo iliustruojamų gyvosios kalbos pavyzdžių. Ir tai, mano galva, nemažas Balkevičiaus nuopelnas.

Galima palyginti 1964 m. ir 1995 m. žodynų iliustracinę medžiagą, kuri pateikiama, pavyzdžiui, prie žodžio *dienā – diena*:

1964 m.

dienā – diena: dārbo dienā – darbadiena, pōilsio dienā – atpūtas diena, išėigīnē dienā – brīvdiena, izejamā diena, šiokiā dienā – ikdiena, jāunos diēnos – jaunās dienas, jaunība, TSRS Konstitūcijas dienā – PSRS Konstitūcijas diena, Mōters dienā – Sieviešu diena,

*dienos šviesa – dienas gaisma, dienos uždab-
bis – dienas izpelņa, šīs dienos – šīsdienas,
šodienas, šī dienos – mūsdienas, šiomis dienom-
is – šajās dienās, dienas iš dienos – dienas no
dienas, katru dienu, iš mažų dienų – no
bērnības, atidūoti labų dienų – nodot sveicie-
nus (labas dienas).*

1995 m. leidimo skirsnėje *diena* nebėra tik *TSRS Konstitucijos dienos*, o visas tek-
stas dar papildytas tokiais pavyzdžiais: *gimi-
mo dienas – dzimšanas dienas, Mōtinis die-
nas – Mātes dienas, šventas dienas – svētki, kiāu-
ras dienas – cauru (augu, visu) dienas, āukso
diēnos – vieglas dienas, dienas nakti – dienas
nakti, katinos diēnos – zaļas dienas, per dienas
diēnas – caurām dienām, vienas grāžis dienas –
kādas jaukā dienas, po šiai dienas – līdz šai
(baltai) dienas, be dienos – bez dienas (pirms
saullēkta), ant dienos – pie dienas (kad saule
uzlēkusi), su mažas dienas – mazas gaismiņas,
ar gaismu (saulei austot), dienas po dienas –
dienas pa dienas (drīz), dienas po dienos – die-
nas pēc dienas, gyventi tik tās dienas – dzīvot
vienai dienai, āišku kaip dienas – skaidrs kā
dienas, palikti juodai dienas – nolikt nebaltām
dienām, dienas stūmti – vilkt savas dienas.*

Tokių antrojo leidimo turtinimo pavyz-
džių būtų galima pateikti daug. Antra ver-
tus, negalima nepaminėti ir tokių žodžių ar
jų reikšmių, kurios lietuvių bendrinei kal-
bai nebūdingos. Iš tokių neteiktinų žodžių,
atsiradusių dėl rusų kalbos įtakos, minėti-
ni: *atmirti – atmirt, atmirimas – atmiršana,
atmirums*. Prie jų nėra ir iliustruojamųjų pa-
vyzdžių. Tų žodžių nėra „Dabartinės lietu-
vių kalbos žodyne“ (1993). Neturėjo patekti
į kalbamąjį žodyną ir tokie žodžiai kaip
*pramatyti – paredzēt, pramatymas – pa-
redžšana, paredzējums, nuriebalinti – attau-
kot, nuvandenyti – atūdeņot*. Prie tokių ne-
taisaklingų priskirtinas ir terminas *tirpingu-
mas (=tirpūmas)*. Tiesa, vienas kitas toks
netaisaklingas žodis į 1995 m. leidimą ne-
įtrauktas, pvz.: *nupaslapinti*. Nėra čia ir *nu-
riebinti* „paliesinti“ reikšme; *nuriebtas pie-
nas*, kuris 1964 m. leidime buvo verčiamas

nokrejtis piens, 1995 m. leidime jau keičia-
mas *nugriebtu pienu*.

Pasitaiko žodyne ir lietuviškų žodžių su
nelietuviškomis reikšmėmis. Pavyzdžiui,
statyti – izvirzīt (piem. *uzdevumu, prasības*) ir
(uz)stādīt, izvirzīt (kandidātus). Tokių *statyti*
reikšmių nepateikta DLKŽ.

Panašių ir kitokių trūkumų šiame žody-
ne yra ir daugiau. Tačiau jie tikrai nesumen-
kina žodyno vertės. Juk žodynas priklauso
prie tokių darbų, kurie visą laiką turi būti to-
bulinami.

Vertinant Balkevičiaus kaip lietuvių ir lat-
vių leksikografo darbą apskritai, būtina pa-
brėžti, kad jo redaguoti ir rengti žodynai yra
svarus indėlis į abiejų kalbų leksikografiją.
Jie yra ir ilgai dar bus baltų tautų bendradar-
biavimo ir draugystės tiltai.

Albertas Rosinas

GERTRUDOS BENSĖS LITUANISTIKOS TYRIMAI

Gertruda Bense (Bense) pasaulį išvydo
1933 metų balandžio 22 d. Pilkalnyje (Pillkal-
len, dabar Dobrovolskas, Kaliningrado sr.)
mokytojų šeimoje. Pradžios mokslą ir vaikys-
tę nutraukė Antrasis pasaulinis karas. Gertru-
da su jaunesniąja seserimi ir broliu atsidūrė
Lietuvoje: paauglius priglaudė karo nualinti
ūkininkai Jurbarko rajone netoli Eržvilko.
Gertruda pelnėsi duonos kąsnį ir pramoko lie-
tuvių kalbos, kurią pamilo ir kurios tyrimams
paskyrė nemažą dalį savo gyvenimo.

1951 metais grįžo į buv. VDR, baigė Hal-
berstadto miesto gimnaziją ir 1953–1957 m.
Hallės-Wittenbergo Martino Lutherio uni-
versitete studijavo germanistiką, bendrąją ir
lyginamąją kalbotyrą su lietuvių kalbos spe-
cialybe (pas prof. Karlą Ammerį, 1911–
1970). Baigusi studijas, dirbo minėto uni-
versiteto bendrosios kalbotyros ir indoeu-
ropeistikos seminare, kur, be lyginamosios,
bendrosios ir taikomosios kalbotyros discip-